

THEMA 61 - KERAMIEK 6 : MOZAÏEK

Het meest gebruikte materiaal op begraafplaatsen voor graftekens is natuursteen. Minder vaak zie je kunststeen, glas, metaal, hout of keramiek.

Dit thema gaat specifiek over het materiaal van grafmonumenten, dat **keramiek** wordt genoemd. Het is de algemene term voor producten op basis van klei, die één of meer keer in een oven zijn gebakken. Er zijn vier hoofdtypen: grof keramiek,

Nijmegen - Rustoord

aardewerk, steengoed en porselein. Bij keramiek op een begraafplaats kan het gaan om een totaal grafteken, uitgevoerd in keramiek, of om een keramisch object bij of op het grafteken.

Na artikelen over grof keramiek (baksteen), aardewerk (terracotta en faience) en steengoed, gaat dit artikel over keramisch mozaïek, dat vervaardigd kan zijn van aardewerk, steengoed of porselein.

MOZAÏEK

Mozaïek is een vlakversiering waarbij een afbeelding wordt vervaardigd uit een groot aantal kleine gekleurde stukjes materiaal (*tesserae*), die in een bed van cement of lijm worden samengevoegd. Het wordt vooral gebruikt als decoratie van vloeren, wanden en/of plafonds.

De etymologie van het woord *mozaïek* zou kunnen zijn afgeleid van het Griekse *μουσαϊκόν* of Latijnse *musaicum* = werk gewijd aan de Muzen.

beknopte geschiedenis

Een eerste vorm van mozaïek was de techniek rond 3000 v.Chr., toen in Uruk in Mesopotamië rode, zwarte en witte gebakken kleistaafjes in een natte leemlaag werden gedrukt. Daarmee werden muren en zuilen van paleizen bekleed met allerlei decoratieve, vooral zigzag patronen. De oudste sporen van een primitieve mozaïekdecoratie in Griekenland zijn uit 5de eeuw v. Chr.

met het maken van mozaïekvloeren van kiezel in contrasterende kleuren, meer ontstaan uit praktische dan esthetische motieven, om namelijk aarden vloeren steviger en waterdichter te maken. Aanvankelijk werd mozaïek alleen gebruikt voor vloeren, later ook voor wanden.

Het waren de Romeinen, die de mozaïekkunst pas echt hebben ontwikkeld. De prachtigste en meest complexe mozaïeken werden gemaakt, zowel voor vloeren en wanden als op panelen. Vele daarvan zijn bewaard gebleven in Pompeï onder de vulkaan van de Vesuvius en pas na 1860 geleidelijk aan herontdekt.

Ook in de vroegchristelijke periode werden veel mozaïeken gemaakt, waarvan de bekendste te vinden zijn in Ravenna, o.a. in de Basilica di San Vitale (6^e eeuw) en het Mausoleo di Galla Placidia (425), door keizerin Galla Placidia gebouwd voor haar overleden tweede man en haar broer.

Ravenna - Basilica di San Vitale: centraal Christus, links keizer Justinianus, rechts keizerin Theodora

Na de Renaissance raakte de mozaïekkunst in verval, maar eind 19^e, begin 20^e eeuw was er weer een opleving. De Spaanse architect Antonio Gaudí (1852-1926) ontwikkelde een unieke methode om zowel

Antoni Gaudí - Parc Güell

grote vlakken als ruimtelijke structuren met mozaïekwerk te bedekken, o.a. te zien in de Sagrada Familia en Park Güell in Barcelona. Gaudí heeft ook de Oostenrijkse architect Friedensreich Hundertwasser (1928-2000) beïnvloed; zijn (mozaïek)werk is o.a. te zien in Wenen in het Hundertwasserhaus en het Hundertwassermuseum.

F. Hundertwasser - Hundertwasserhaus

materiaal: tesserae

Het materiaal waaruit de stukjes mozaïek worden gemaakt, kan bestaan uit kiezels, natuursteen, glas of keramiek; eigenlijk kan bijna elk materiaal er voor gebruikt worden. Omdat de stukjes aanvankelijk vierkantjes waren, werden ze *tessera* (mv. *tesserae* = vierkantjes) genoemd, later werd het de algemene term voor de stukjes, ongeacht de vorm.

Bij de Grieken waren het kiezels, de Romeinen zijn begonnen om natuursteen, vooral marmer, in *tesserae* uit te snijden. Ze gebruikten ook gekleurde klei en glas om speciale effecten te creëren en ze zijn ook begonnen met het voegen van de mozaïeken, waardoor het werk duurzaam werd.

In het Byzantijnse tijdperk (vanaf de 6^e eeuw) breekt er een nieuwe tijd aan voor de kunstvorm mozaïek, waarvan in Ravenna -een belangrijke schakel tussen Oost en West- veel voorbeelden zijn te zien. Toen ontstond er ook een nieuw soort materiaal voor mozaïeken, namelijk smalti. Smalti is een door en door gekleurde, ondoorzichtige glassoort, dat nu het belangrijkste materiaal voor de mozaïekkunst werd. In de Byzantijnse stijl werd ook veel goud gebruikt, gemaakt door goudfolie tussen twee heldere glasplaatjes te smelten. Keramische *tesserae*, in de vorm van vierkante tegeltjes, scherven van tegels of kapot serviesgoed, werd pas veel later toegepast.

Ravenna - Mausoleo di Galla Placidia: mozaïek met smalti

mozaïek in de grafkunst op begraafplaatsen

Voor mozaïekwerk op begraafplaatsen worden nog steeds klassieke materialen als natuursteen en glas en daarvan vooral smalti gebruikt, maar sinds de pottenbakker keramist is geworden, wordt in de mozaïekkunst ook vaker keramisch materiaal gebruikt, ook op begraafplaatsen. Bij een aantal grafmonumenten is het materiaal duidelijk te herkennen, bij andere moeilijk en je kunt er niet zomaar een stukje afbreken om het te testen. Er zijn een aantal vuistregels:

- van oudsher wordt voor horizontale (vloer)mozaïeken natuursteen gebruikt en voor verticale

(wand)mozaïeken glas (pasta of smalti); gouden *tesserae* wijzen altijd op glas.

- natuursteen heeft altijd gedekte kleuren, terwijl glas een groot scala van kleuren heeft.

- keramiek is het gemakkelijkst te herkennen als het om scherven van tegels of serviesgoed gaat, maar er zijn ook matjes mozaïektegeltjes te koop. Matjes vallen niet in de categorie mozaïekkunst, want daarin worden vormen gemaakt van onregelmatig geplaatste stukjes keramisch of ander materiaal, elk van een andere kleur.

Voorbeelden van niet keramisch materiaal:

Bologna-Certosa

Genua-Il Staglieno

Turijn-Monumentale

Bergamo-Civico

Ravenna-Monumentale

GLAS (SMALTI). Vooral in Italië vind je nog veel grote en grootse mozaïekwerken op vooral stedelijke begraafplaatsen, gemaakt volgens de klassieke methode met vooral glasmozaïek (smalti).

Spilimbergo in Friuli was van oudsher de bakermat voor *mosaicisti*, die stenen van de rivieren Meduna en Tagliamento en smalti van Venetië gebruikten om vloeren en wanden met mozaïeken te decoreren. Hier staat de *Scuola Mosaicisti del Friuli*, de enige school ter wereld met een professionele 3-jarige opleiding in de mozaïekkunst. In het eerste jaar moeten leerlingen bestaande kunstwerken namaken; zo is er een mooie replica van de Goede Herder uit het Mausoleum Galla Placida te zien op de begraafplaats van Ravenna.

NATUURSTEEN.

Op het Sint Catharinakerkhof in Eindhoven liggen twee mozaïekwerken op graven, waarvan het materiaal moeilijk valt te definiëren. Pas bij navraag aan de makers wordt duidelijk dat het om natuursteen gaat.

Op dit graf uit 2008 van een jonggestorven vrouw en moeder bevinden zich werken van twee kunstenaars. Aan het hoofdeinde staan twee bronzen vleugels, die ook wel op handen lijken, van Edith van Oosterwijk. Deze vleugels waren het idee van de twee zontjes, ze moesten bescherming bieden.

Daarvoor ligt een mozaïek van natuursteentjes van de hand van Silvia Kooman. De dieren in het mozaïek waren de lievelingsdieren van hun moeder.

MARMER. De ontwerpster van dit grafmonument beschrijft het maakproces: *Het grafmonument is van mijn moeder. De steentjes komen uit Italië van het bedrijf Studio Biemme. Het materiaal is marmer Botticino, door hen gesneden en waarschijnlijk getrommeld, gezien de afgeronde randen. De steentjes zijn exact op de juiste plaats met watervaste lijm op een glasvlies matje gelijmd. Dit op basis van mijn eigen geometrische ontwerp van sterren en bloemen, die elk een familielid symboliseren. De gedachte daarbij is het familiegevoel dat we sterk hebben mogen ervaren tijdens haar laatste levensdagen.*

Daarna zijn alle matjes op de betonnen ondergrond (prefab plaat dik 8 cm) bevestigd met Sopro flexpoederlijm. De tussenvoegen zijn gevuld/ingewassen met Sopro Saphir voeg (fijnkorrelig mengsel, aangepast aan de breedte van de voeg). Na ongeveer een half jaar drogen (na de zomerse periode), heb ik met spuitbussen autolak de toplaag erop aangebracht om aanhechting van vuil en indringen van regenwater/vorstschade te verminderen.

Op het Cimetière de Montparnasse in Parijs staan twee mozaïeken van Niki de Saint Phalle, een poes en een vogel.

• De poes op het graf van haar assistent en vriend Ricardo Menon lijkt mozaïek, maar is beschilderd **POLYESTER**. Het enige keramische is de kleiplaat met tekst: *notre grand ami Ricardo mort trop tôt, jeune, aimé et beau / te vroeg gestorven, jong, bemind en knap).*

• De vogel op het graf van haar vriend Jean-Jacques (*A mon ami J-J un oiseau qui s'est envolé trop tôt / een vogel die te vroeg is weggevlogen*) is wel een mozaïek, gemaakt van **SPIEGELGLAS**.

KERAMISCHE MOZAÏEKEN OP BEGRAAFPLAATSEN

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt, dat er veelvuldig mozaïek op begraafplaatsen voorkomt. Ook blijkt, dat er verschillende materialen gebruikt worden, maar dat het vaak moeilijk is het materiaal te determineren. Daarom kunnen er in onderstaande voorbeelden van keramische mozaïeken fouten voorkomen. Graag correcties.

micro en macro mozaïek

Bij standaardgebruik is de maat van een tessera 10 x 10 mm en bij smalti 10 x 15 mm. Meestal wordt de term micro mozaïek gereserveerd voor juwelen, waarin soms 3000 tot 5000

Bij oude grafmonumenten kom je niet of nauwelijks keramisch mozaïek tegen, het gebruik ervan is van meer recente datum. Een aantal van die mozaïekwerken zijn professioneel vervaardigd, andere misschien wat amateuristisch, maar deze zijn vaak wel aandoenlijk vanwege de persoonlijke betrokkenheid.

tesserae per 3 cm² worden gebruikt. Maar ook bij wandmozaïeken wordt de term micro mozaïek gebruikt als het om pieptesserae gaat, die beduidend kleiner zijn dan de standaardmaat.

Keulen - Melatenfriedhof: micro mozaïek

Zo staat op het Melatenfriedhof in Keulen langs de *Millionenallee* (het hoofdpad) een micro mozaïek met smalti tesserae. Oorspronkelijk stond op deze grafplaats een grafkapel met daarachter een 'echte' *Ölberg*, de Olijfberg of Hof van Olijven, waar Jezus bad alvorens hij gevangen genomen werd en werd veroordeeld tot het kruis. Het fenomeen 'Ölberg' op Duitse evangelische begraafplaatsen is de tegenhanger van de Calvarieberg op Nederlandse katholieke begraafplaatsen. In de Tweede Wereldoorlog werd het monument verwoest. In 1996 werd het thema van de *Ölberg* nagemaakt door een tafereel met meer dan 80.000 mozaïeksteentjes, naar een ontwerp van kunstenaar Kay Winkler.

Officieel bestaat de term macro mozaïek niet, maar als tegenhanger van micro mozaïek zou ik deze willen gebruiken voor mozaïeken, die be-

staan uit grote onregelmatig gevormde en aan elkaar geplaatste stukken materiaal, c.q. keramiek. De voorbeelden maken het duidelijk.

Arnhem - Moscowa

A'dam - Nieuwe Ooster

Helmond - Hortsedijk

R'dam - St. Laurentius

- liggende graftekens -

Almere - Stad

Nijmegen - Daalseweg

Eindhoven - Roosten

Omdat wegens de kwetsbaarheid van vloermozaïeken daarvoor geen glas als materiaal werd gebruikt, zijn die ook voor liggende graftekens niet gebruikt, zeker niet als er op gestaan of gelopen kan worden. Dan zal er eerder natuursteen of keramiek gebruikt worden. Er zijn natuurlijk ook combinaties van verschillende materialen. Het grafmonument op Montmartre in Parijs is deels echt mozaïek en deels 'vals' mozaïek (matjes met minitegeltjes).

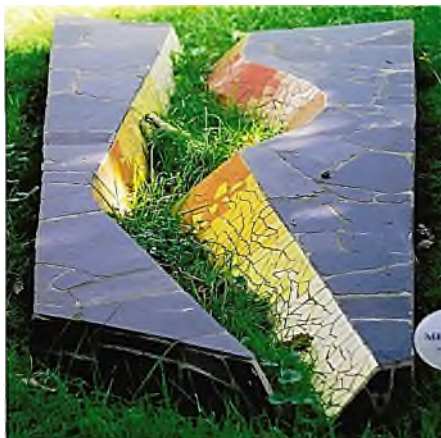

Maart Baanders was van 1993-2013 lid van Stichting Memento Gedenkbeelden, kunstenaars die zich specialiseerden in een persoonlijke vormgeving van gedenkbeelden. Zij maakte in die periode een aantal grafbeelden, waarin mozaïek van scherfjes keramische tegels vaak een belangrijk onderdeel was. Over haar werk zegt zij: *Een gedenkbeeld is een erbewijs aan de overledene en geeft gelegenheid tot overpeinzingen en herinneringen. Mijn beelden zijn kleurig en licht. Zij benadrukken niet het einde van het leven, maar het voortleven in de herinnering van degenen die verder gaan.*

In de modeltuin op De Nieuwe Ooster in Amsterdam liggen een aantal voorbeelden van haar hand, maar ook elders, o.a. op begraafplaats Jaffa in Delft.

Delft - Jaffa

Amsterdam - De Nieuwe Ooster

Radebeul - Ostfriedhof:

Op het Ostfriedhof in Radebeul is een gedenkplek en tevens begraafplek voor doodgeboren en jonggestorven kinderen: *...eure Namen sind im Himmel geschrieben (Lk. 10,20).*

Rond een fonteintje is in een cirkel plaveisel aangelegd. In de ruimte tussen de tegels hebben kinderen keramische mozaïekjes gemaakt, passend bij deze plek.

York Minster

Onder de Minster in York ligt in de westelijke crypte een mozaïekvloer van keramische *tesserae*. Daarop staat tussen een eenvoudig modern altaar en een mozaïek 'muurschildering' van smalti *tesserae* met de beeltenis van William fitzHerbert of York († 1154) een hergebruikte Romeinse sarcofaag met zijn stoffelijke resten. William was aartsbisschop van York en stierf volgens de legende tijdens de mis door vergif, dat in zijn kelk was gedaan. Binnen een paar maanden gebeurden er wonderen door zijn tussenkomst en kwam er een lekker geurtje uit zijn kist; in 1227 werd hij heilig verklaard. Tijdens de Reformatie onder Hendrik VIII werd de originele sarcofaag verwoest, maar rond 1960 werden zijn stoffelijke resten teruggevonden. In die periode zal de crypte zijn heringericht voor hedendaagse pelgrims.

- staande graftekens -

Dommelen-Martinus

Stiphout-St. Trudo

A'dam-Nieuwe Ooster

Haarlem-Kleverlaan

Nijmegen-Rustoord

Karlsruhe - Hauptfriedhof

Op staande graftekens met keramisch mozaïekwerk wordt vaak gebruik gemaakt van tegels, in verschillende maten gesneden, of van scherven van tegels of serviesgoed.

Op het grafkruis in Dommelen zijn van dichtbij duidelijk scherfjes van serviesgoed en Delfts blauw te zien.

De mozaïekengel op het Hauptfriedhof in Karlsruhe is gesig-neerd door kunstschilder Walter Pils (1919-2008), is vervaardigd van majolicategels en is aange-bracht op zijn eigen graf.

Het mozaïekmonument in Turijn is gemaakt van steengoed.

Turijn - Cimitero Monumentale

Stoke-on-Trent - Churchyard St. Peters ad Vincula

ruïne van de originele middeleeuwse kerk met daarvoor binnen het hekwerk het graf van Josiah Wedgwood

Stoke-on-Trent is sinds de 17^e eeuw de thuisbasis van de keramische industrie in Engeland en staat bekend als *The Potteries*. Porselein- en aardewerkfabrieken, o.a. Spode, Royal Doulton, Wedgwood en Minton zijn hier begonnen.

De begraafplaats van de Stoke Minster, gewijd aan St. Peters ad Vincula (St. Petrus' Banden) is nauw verbonden met de Industriële Revolutie, omdat op de begraafplaats veel van de grote fabrikanten, die Stoke-on-Trent beroemd hebben gemaakt met hun *potteries*, er liggen begraven.

Er liggen hier familieleden van Josiah Spode (1733-1797), Thomas Minton (1765-1836) en Josiah Wedgwood (1730-1795), de laatste ook bekend als *The Father of English Potters*. Naast producent van aardewerk en *bone china* (de kleimassa wordt vermengd met 50% as van runderbeenderen), zette hij zich ook in voor het abolitionisme, de afschaffing van de slavernij. Josiah Wedgwood was ook de grootvader van Charles Darwin.

Op de graven van de *Potters* zijn geen graftekens met keramiek te vinden, maar op de begraafplaats zelf staat wel een bank, grotendeels van keramisch mozaïek gemaakt.

het graf van Josiah Wedgwood

De zitbank werd in het kader van **Jubilee 2000 Coalition** op 13 oktober 2000 onthuld, een wereldwijde campagne die leidde tot de kwijtschelding van meer dan \$ 100 miljard aan schulden voor 35 van de armste landen. Het ontwerp van de zitbank is gebaseerd op ideeën van schoolkinderen en uitgevoerd door kunstenaars Helen Sayer en Philip Hardaker.

De mozaïeken tussen de omlijsting van geryclede blauwe Victoriaanse (bak)stenen en leistenen zittingen bestaan uit stukjes van producten van lokale keramische bedrijven, glasparels en tegels.

Aan de voorkant van de bank staan afbeeldingen van de St. Petruskerk en -school, afgewisseld met hoofden van allerlei nationaliteiten. Op de basis van de bank staat centraal een afbeelding van twee mannen in een boot, een omgekeerd kruis en twee gekruiste sleutels, allemaal verwijzend naar Sint Petrus, aan wie kerk en kerkhof zijn gewijd.

De achterkant van de bank gaat over het industriële erfgoed van Stoke-on-Trent, waarin veel afbeeldingen gaan over de keramische industrie, zoals de flessenovens en veel keramische producten.